

Fariz Namazlı

Vəkillər Kollegiyasının üzvü

CİNAYƏT PROSESİNDƏ SÜBUTETMƏNİN SUBYEKTLƏRİ

1948-ci il İnsan Hüquqları üzrə Ümumi Bəyannamənin 10 və 11-ci maddələri təqsirləndirilən şəxsin işinin ədalətli məhkəmə araşdırılması hüququnu tərəflərin bərabərliyi əsasında, ona

müdafiə üçün bütün vasitələrdən istifadə edilməsi imkanının yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu hüquq, həmçinin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında mühakimə icraatında tərəflərin hüquq bərabərliyi prinsipi kimi nəzərdə tutulmuşdur.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsi cinayət prosesində tərəflərin bərabərliyi prinsipini nəzərdə tutur. 6-cı maddə ilə qorunan ədalətli məhkəmə araşdırılması hüququ qanunun aliliyi prinsipinin əsas anlayışlarından biridir. Avropa Məhkəməsinin "Moreyka və Azevedo Portuqaliyaya qarşı" işində qeyd etdi ki, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ demokratik cəmiyyətdə o dərəcədə mühüm yer tutur ki, Konsensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndinin məhdud şəkildə şərh edilməsinə heç cür haqq qazandırıla bilməz.

«Məhkəmə araşdırması» anlayışı prosesin çəkişmə xarakterli olmasını tələb edir; belə ki, cinayət işləri üzrə məhkəmə araşdırmalarında həm ittiham, həm də müdafiə tərəfi üçün qarşı tərəfin təqdim etdiyi qeydlərdən və sübutlardan xəbərdar olmaq və onlar barəsində izahat vermək məsələsində bərabər imkanlar yaradılmalıdır (1).

Tərəflərin bərabərliyi prinsipi tələb edir ki, hər bir tərəf öz arqumentlərini, o cümlədən sübutlarını təqdim etmək üçün əqləbatan imkana malik olmalı və əks tərəfin qarşısında əlverişsiz vəziyyətə salınmamalıdır (2).

Cinayət-prosessual ədəbiyyatlarda tez-tez tərəflərin hüquq bərabərliyi prinsipindən ittiham tərəfi kimi prokurorun səlahiyyətlərinin azaldılması, təqsirləndirilən şəxs və müdafiəçinin hüquqlarının artırılması tələbləri irəli sürülür (3). Lakin bu fikirlər hələ də öz tam təsdiqini tapmayıb. Çünki subyektlərdən birinə digərinə nisbətən çox hüquqların verilməsi tərəflərin hüquq bərabərliyi prinsipinin pozulmasına səbəb olar. Azərbaycan Respublikasının CPM-nin 32 maddəsi tərəflərin çəkişməsi və onların bərabərliyi prinsipini nəzərdə tutsa da, bu prinsip daha çox məhkəmə prosesində qorunur. Belə ki, həmin maddəyə əsasən, CPM-də nəzərdə tutulmuş qaydada cinayət prosesində tərəflərin çəkişməsini təmin etmək məqsədi ilə:

- hər bir tərəf məhkəmədə təmsil olunur;
- hər bir tərəf məhkəmədə öz meyvəyini müdafiə etmək üçün bərabər hüquqlara və imkanlara malikdir.... (CPM-nin 32.2 maddəsi).

Maddənin məzmunundan göründüyü kimi, çəkişmə prinsipi yalnız məhkəmə prosesinə aiddir. İbtidai istintaq mərhələsində isə tərəflərin bərabərliyi və çəkişmə prinsipinin olub-olmaması bir qədər mübahisəlidir. Müdafiə tərəfinin ibtidai istintaq mərhələsində cinayət işinin materialları ilə tanış olmaq imkanı bir qədər məhduddur. CPM-nin 91.5.19 və 92.9.8-ci maddələri müdafiə tərəfinə-təqsirləndirilən şəxs və müdafiəçiyə yalnız həmin şəxslərin iştirakı ilə keçirilən istintaq və ya digər prosesual hərəkətlərin protokolları ilə tanış olmaq imkanı verir. Müdafiə tərəfi iş üzrə bütün materiallarla yalnız ibtidai istintaq qurtardıqı zaman tanış ola bilər (CPM-nin 91.5.22 və 92.9.11 maddəsi). Bu müddəə tərəflərin bərabərliyi və çəkişmə prinsipini pozur. Cinayət

mühakimə icraatı ittiham və müdafiə tərəfinin çəkişməsi əsasında həyata keçirilsə də, ibtidai istintaqın aparıldığı dövrdə cinayət işi üzrə bütün materiallarla müdafiə tərəfinin tanış olmaq hüququnun olmaması onların müdafiə hüququnu keyfiyyətli şəkildə həyata keçirməyə mane olur. V. İbayev də çəkişmə prinsipinin cinayət prosesinin məhkəmə mərhələsində həyata keçirildiyini qeyd edir. Onun fikrincə, ibtidai araşdırma mərhələsində həmin prinsip onun bütün mərhələlərində tətbiq edilmir. İbtidai araşdırmanın ilkin mərhələsində iş üzrə hələ şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin olmadığı bir vaxtda çəkişmə prinsipi mövcud ola bilməz. İcraatın həmin mərhələsində ittiham funksiyasını yerinə yetirən orqan və vəzifəli şəxslər məhkəmə baxışı mərhələsindən fərqli olaraq müəyyən hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olurlar (4). Təbii ki, bu fikirlərlə razılaşmaq lazımdır. İbtidai istintaq mərhələsində istintaq aparən orqan müdafiə tərəfinə nisbətən üstün mövqedə durur və müdafiə tərəfinin hər hansı prosessual hərəkətin aparılması üçün istintaq orqanına vəsatətlə müraciət etməsi, istintaq müddəti qurtarmamış iş materialları ilə tanış ola bilməməsi çəkişmə prinsipinin tam həyata keçirilməsinə mane olur.

Müdafiə tərəfi ibtidai istintaqın aparıldığı dövrdə bütün iş materialları ilə tanış olmadıqda iş üçün əhəmiyyətli ola biləcək vəsatətlər verə bilmir, şahid ifadələri ilə tanış olmaq imkanından məhrum olur və bütünlüklə müdafiə taktikasını qura bilmir. Buna görə də müdafiə tərəfinin ibtidai istintaq dövründə iş materialları ilə tanış olmaq imkanının məhdudlaşdırılmasına dair qanunvericiliyin normaları müdafiə hüquqlarını pozur və müdafiə tərəfinə öz taktiki gedişatını qurmaq üçün lazımi tədbirlər görməsinə mane olur. Buna görə də müdafiə tərəfinin hüquqlarını məhdudlaşdıran CPM-in 32-ci maddəsinə dəyişikliklər edilərək həm də ibtidai istintaq müddətində müdafiə tərəfi ilə ittiham tərəfinə eyni hüquqlar verilməli, müdafiə tərəfinə bütün iş materialları ilə tanış olma imkanı yaradılmalıdır.

Bu qayda analoji olaraq ittiham tərəfindən çıxış edən zərərçəkmiş şəxsə də aiddir. CPM-nin 87.6.9-cu maddəsinə görə, zərərçəkmiş şəxs iştirak etdiyi istintaq və ya digər prosessual hərəkətlərin protokolları ilə tanış olmaq və protokoldakı yazıların düzgünlüyü və tamlığı barədə qeydlər vermək hüququna malikdir. Göründüyü kimi, burada da zərər çəkmiş şəxsə bütün istintaq materialları ilə tanış olmaq imkanı yaradılmamışdır, bu imkan ona yalnız ibtidai istintaq başa çatdığı zaman verilir. Bu da zərərçəkən şəxsə ümumilikdə öz hüquqlarını həyata keçirməyə mane olur.

İbtidai istintaq müddətində ittiham və müdafiə tərəfinin bərabər hüquqlara malik olmaması, müdafiə tərəfinin, eləcə də zərərçəkən şəxsin istintaq materiallarına çıxışının olmaması onların öz hüquqlarını keyfiyyətlə həyata keçirməsinə mane olur, zəruri sübut və vəsatətlərini vaxtında təqdim edə bilmirlər.

Bəzi müəlliflər çəkişmə prinsipinin qanunvericilikdə əks edilməsinə qarşı çıxırlar. Onlar öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün aşağıdakı dəlilləri gətirirlər:

- 1) çəkişmə prosesi haqqın, güclünün, yoxsulun deyil, varlının qalib gəldiyi kəskin döyüşü xatırladır;
- 2) tərəflərin və məhkəmənin ümumi bir məqsədi var-həqiqətə nail olmaq, ona görə də çəkişmə üçün əsas yoxdur;
- 3) çəkişmə məhkəmənin sübutları tədqiq etmək və həqiqəti müəyyən etmək kimi fəal rolu ilə bir araya sığmır;
- 4) prokuror və müdafiəçi bərabər deyil, prokuror ittihamçı deyil, qanunçuluq üzərində nəzarət orqanıdır;
- 5) çəkişmə ibtidai istintaq mərhələsinə, kassasiya və nəzarət icraatına aid deyildir (5).

Lakin bu fikirlərlə razılaşmaq olmaz. Cinayət işi üzrə həqiqətə nail olunması sübutetmənin əsas vəzifəsidir və bu vəzifə istintaq və məhkəmə orqanlarının qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir. Müdafiə tərəfi isə heç də bütün hallarda həqiqətin müəyyən olunmasına çalışmır, onun əsas vəzifəsi təqsirləndirilən şəxsin təmizə çıxarılmasıdır. İstisna halarda müdafiə tərəfi həqiqətin müəyyən edilməsinə çalışa bilər və bu da təqsirləndirilən şəxsin mənafeyinə uyğun olmalıdır. İttiham tərəfi isə həqiqətin müəyyən edilməsi üçün cinayətin kim tərəfindən törədilməsi, təqsirli şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunmasına çalışır. Məhkəmə isə tərəflərin təqdim

etdikləri sübutlar əsasında yekun qərar çıxarır. İttiham sübuta yetirilmədiyi halda məhkəmə prokurorun köməyinə gəlməməlidir, əks halda, o, ittiham funksiyasını öz üzərinə götürmüş olur. Hakim heç vaxt təqsirləndirilən şəxsin ifşa edilməsinə çalışmamalıdır. Çəkişməyə əsaslanan məhkəmə icraatında sübutların tədqiqini tərəflər həyata keçirir, məhkəmə isə yalnız prosessual qaydadan kənara çıxılmamasına nəzarət edir. Prokuror da tərəf kimi məhkəməyə yalnız fikrini bildirməlidir, məhkəmə qərarı ilə razı olmadıqda protest verə bilər (6).

Sübutetmə subyektləri sübutetmədə daimi rol oynayan sübutetməni həyata keçirən (sübutları toplayan, yoxlayan və qiymətləndirən) və ona görə məsuliyyət daşıyan; qanunla müəyyən edilən hüquqlarının qorunması üçün sübutetmə prosesində aktiv və uzunmüddətli iştirak etmək hüququna malik olan orqan və şəxslərdir. Prosessual hüquq və vəzifələrin digər subyektləri (sübutetmə subyektləri olmayan) sübutetmədə xüsusi prosessual maraqlar olmadan köməkçi və ya epizodik rol oynaya bilərlər.

İttiham tərəfinin sübutetmədə iştirakı. Sübutetmə vəzifəsi.

Cinayət işi üzrə icraatı təhqiqat orqanı, müstəntiq, prokuror və məhkəmə həyata keçirir. Bu orqanlar öz səlahiyyətləri çərçivəsində cinayət işini başlayır və araşdırır. Məhz bu orqanlar sübutetmənin subyektləri sayılır. Onlar sübutların toplanması, fiksə edilməsi və yoxlanmasında məsuliyyət daşıyır və öz daxili inamına görə onları qiymətləndirirlər. Təhqiqat və istintaq orqanı ibtidai istintaq mərhələsində sübutetmənin əsas subyektləridir. İş üzrə əhəmiyyətli olan halların tam, hərtərəfli və obyektiv araşdırılması tələbi istintaq və məhkəmə orqanı üçün məcburidir; istintaq orqanı hökmün çıxarılması üçün məhkəmə qarşısında duran hər bir məsələnin həlli üçün lazım olan bütün sübutları toplamalıdır. İstintaq orqanının təqsirləndirilən şəxsin təqsirliliyi barədə gəldiyi nəticələr mötəbər sübutlara əsaslanmalıdır. İstintaq orqanının sübutetmənin subyekt kimi vəziyyəti mühakimə icraatında müstəntiqin həyat keçirdiyi prosessual funksiyadan asılıdır. Müstəntiq və təhqiqat orqanının sübutetmədə sırf ittihamedici fəaliyyət göstərdiyini düşünmək səhv olardı. Doğrudur, müstəntiqin fəaliyyəti cinayət törətməkdə təqsirləndirilən şəxsin aşkar edilməsinə yönəlir, lakin onun fəaliyyəti ittihamedici olmamalıdır. İstintaq obyektiv və hərtərəfli aparılmalıdır-bunu qanun tələb edir. Təqsirləndirilən şəxsin təqsirliliyi barədə istintaq aparan orqanın gəldiyi nəticələr əsaslı olmalıdır, yəni iş üzrə toplanmış sübutlara söykənməlidir. Qanun tələb edir ki, ittiham aktında cinayətin əsaslarını və təqsirləndirilən şəxsin təqsirliliyini göstərən sübutlar əks olunmalıdır.

Cinayət işini aparan müstəntiq iş üzrə qərarların qəbul edilməsində müstəqildir. Onun qərarı ilə razılaşmayan prokuror qərarı ləğv edib işi başqa müstəntiqə tapşıra bilər, lakin qərarın çıxarılmasında müstəntiqə hər hansı göstəriş verə bilməz. Əks mövqe isə daxili inama görə sübutların qiymətləndirilməsi prinsipinə zidd olardı.

Sübutetmə prosesində prokuror mühüm yer tutur. Onun fəaliyyəti qanunçuluğa riayət edilməsi üçün nəzarət orqanı kimi qarşısında duran məsələlərin həllinə yönəlir. Prokurorun fəaliyyəti çoxşaxəlidir. O, müxtəlif metod və vasitələrin tətbiqinin müxtəlif formalarında yaranır, lakin o, öz mahiyyəti və vəzifələrinə görə bütün mərhələlərdə eynidir. Cinayət prosesinin bütün mərhələlərində prokuror qanuna riayət edilməsinə nəzarət edir. Nəzarət orqanı kimi prokuror istintaqda və məhkəmədə iş üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən olunmasını təmin etməlidir. Prokurorun sübutetmədə vəzifəsi və fəaliyyət formaları bu fəaliyyətin həyata keçirildiyi prosessual mərhələlərdən asılıdır. Cinayət işinin qaldırılması mərhələsində prokuror törədilən cinayətin aşkar edilən hər bir faktının araşdırılmasını, cinayətin əsaslarını göstərən materialların saxlanmasını təmin etməlidir.

Prokurorun təhqiqat və istintaq hərəkətlərinin obyektiv və hərtərəfli aparılmasının təmin edilməsi vəzifələri ilə yanaşı, həm də onun sübutların toplanması və yoxlanması üçün istintaq hərəkətlərini birbaşa aparmaq hüququ var. Prokuror zəruri olduqda ibtidai istintaq mərhələsində sübutetməni müstəqil həyata keçirə bilər. Onun fəaliyyəti iş üzrə toplanmış bütün

sübutların yoxlanmasından ibarətdir. Bu zaman prokuror istintaqın tam və hərtərəfli aparılmasını, ittihamedicü sübutların əsaslı olmamasını aşkar edərsə, o işi əlavə istintaqa qaytarır və ya iş üzrə icraata xitam verir (CPM-nin 290.3.3-cü mad.) Prokuror istintaq orqanlarının gəldikləri nəticələrlə razı olduqda ittiham aktını təsdiq edir və işi məhkəməyə göndərir. İttiham aktının təsdiq edilməsi prokurorun sübutların toplanması, fiksə edilməsi və yoxlanmasını nizama salan qanunun bütün tələblərinə riayət olunmasına əmin olmasını, həmçinin təqsirləndirilən şəxsin məhkəməyə verilməsi üçün onun təqsirliliyinə, məhkəmədə ittihamı sübut etməyə hazırlığa və təqsirləndirilən şəxsin məhkum olunmasına təkid etməyə prokurorun inamlı olmasını göstərir.

Bəzi alimlər prokurorun daxili inamının ibtidai istintaq materiallarından asılı olmasını prokurorun məhkəmədə mövqeyinə mənfi təsir göstərən və onun qanunçuluğa nəzarət etməsini azaldan bir faktor kimi baxırlar. Buna görə də onların fikrincə, prokurorun istintaq materiallarının qanuniliyini yoxlamaq və ittiham aktını təsdiq etmək səlahiyyətindən azad etmək lazımdır (7). Lakin prokuroru bu vəzifədən azad etmək məhkəməyə göndərilən iş üzrə materialların mötəbərliyinə təminat verilməsindən məhrum edir (8). Məhkəməyə vermə mərhələsində prokuror toplanmış sübutların kifayət olması məsələsinə qiymət verir. Məhkəmə baxışı mərhələsində isə o, dövlət ittihamını müdafiə edir. Bununla yanaşı, prokuror proses iştirakçılarının qanunun tələblərinə riayət olunmasını təmin etməlidir, baş verən hər bir pozuntunu aradan qaldırmalıdır. Prokurorun bu vəzifələri-qanunçuluğa riayət edilməsinə nəzarət və dövlət ittihamının həyata keçirilməsi - mahiyyətə eynidir və onları ayırmaq və ya bir-birinə qarşı qoymaq olmaz. Prokuror təkcə qanunları pozanlara qarşı ittihamçı kimi çıxış etməməlidir, həmçinin əsassız məsuliyyətə cəlb olunan vətəndaşların hüquqlarını qorumağıdır.

Prokuror cinayət işinin başlanılması və təhqiqat zamanı böyük səlahiyyətlərə malikdir. O, cinayəti təqib etməsini, təhqiqat orqanları tərəfindən qanunların yerinə yetirilməsinə prosesual nəzarəti, ilkin təhqiqata və s. nəzarəti həyata keçirir. Məhkəmə prosesində prokurorun prosesual vəziyyəti təhqiqat və istintaq orqanlarının vəziyyətindən əsaslı fərqlənir. Məhkəmə araşdırması zamanı cinayət təhqiqatını həyata keçirərək prokuror məhkəmə qarşısında məhkəmə araşdırmasının digər iştirakçıları ilə bərabər hüquqlardan istifadə edərək dövlət ittihamını müdafiə edir. (CPM-nin 314.1-ci mad.) Bu funksiya tutduğu vəziyyətdən, hətta ittihamdan imtina etməsindən asılı olmayaraq araşdırmanın bütün mərhələlərində yerinə yetirilir. Dövlət ittihamçısı kimi prokuror sübutların araşdırılmasında fəal iştirak edir, təqsirləndirilən şəxslə münasibətdə cinayət qanunun və cəza tədbirinin tətbiqi ilə bağlı öz fikirlərini məhkəməyə bildirir və ya ittihamdan imtina etdiyi halda bu imtinanı əsaslandırır.

Məhkəmə prosesində sübut etmədə prokuror və prosesin digər iştirakçılarının bərabər mövqedə durmaları prokurorun vəsatət verməyə, irəli sürülən ittihamı qarşı öz münasibətini bildirmək, prosesin digər iştirakçılarının təqdim etdiyi sübutlara qarşı etirazını bildirməyə imkan verir. Sübutların araşdırılmasının belə prosesual qaydası məhkəmədə iş üzrə bütün halların tam, hərtərəfli və obyektiv araşdırılaraq müəyyən edilməsinə kömək edir. Prokuror məhkəmə qarşısında ittihamın təsdiqi üçün qanunla göstərilən bütün vasitələrdən istifadə etməlidir. Bu halda, o, həmçinin təqsirləndirilən şəxsə bəraət verən halları və ya onun məsuliyyətini yüngülləşdirən halları da araşdırmalıdır. Bu, o vaxta qədər baş verir ki, təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə bütün sübutlar tam araşdırılır və onların ittihamı rədd edə bilməməsi sübut edilir. Məhkəmədə prokuror - ittihamçı olsa da, həqiqətin müəyyən edilməsinə çalışan ittihamçı olmalıdır. Prosesual ədəbiyyatlarda belə fikirlər səslənir ki, dövlət ittihamçısı təqsirləndirilən şəxsin təqsirliliyinin sübuta yetirilməsi vəzifəsi daşımır (9). Belə fikir cinayət prosesinin mahiyyətinə ziddir, məhz prokuror sübut etmə vəzifəsi daşıyır. Həmin fikrin nümayəndələri ona əsaslanır ki, prokuror məhkəmə kimi eyni qaydada iş üzrə halların tam və hərtərəfli araşdırılmasını təmin etməlidir. Prokurorun məhz belə vəzifə daşması prokurorluq orqanları qarşısında duran vəzifələrin həyata keçirilməsinə heç bir maneçilik törətmir. Bu orqanlar öz səlahiyyətlərinə uyğun olaraq cinayət-prosesual qanunla müəyyən edilmiş funksiyaları həyata keçirir. Prokuror tərəfindən həyata keçirilən ittihamın əsas xüsusiyyəti kimi iş üzrə halların tam və hərtərəfli araşdırılmasını hesab etmək olar.

Əgər dövlət ittihamçı məhkəmədə özünü passiv aparırsa (sübutların araşdırılmasında iştirak etmirsə, zəruri vəsatətlər vermirsə və s.) prokurorun belə hərəkətləri onun üzərinə qoyulan vəzifələrin pozulması kimi qiymətləndirilməlidir. Belə halda əgər dövlət ittihamçısı öz üzərinə qoyulan vəzifələri lazımi qaydada həyata keçirmirsə, məhkəmə həmin prokuror barədə xüsusi qərar çıxara bilər. Prokurorun ittihamedicini nitqi onun sübut etmədə iştirakını sona çatdırır. Prokurorun işin apellyasiya və ya kassasiya qaydasında aparılması üzrə sübut etmədə iştirakı nəzarət funksiyalarının həyata keçirilməsi formasıdır.

Sübut etmə vəzifəsi

Cinayət prosesində sübut etmə vəzifəsi problemi 2 məsələni ortaya çıxarır: a) hansı şəxslər və orqanlar hansı həcmdə bu vəzifəni daşıyır? b) prosesin hansı subyektləri sübut etmə vəzifəsi subyektləri deyil?

Sübut etmə vəzifəsi nöqtəyi-nəzərindən sübut etmənin bütün subyektlərini aşağıdakı kateqoriyalara bölmək olar:

1. Cinayət prosesini həyata keçirən orqanlar. Bu orqanlar cinayət prosesinin müvafiq mərhələlərində sübutları toplama, yoxlama və qiymətləndirməklə sübut etmə vəzifəsini həyata keçirir;
2. Cinayət prosesi üzrə üzərinə sübut etmə vəzifəsi qoyulmayan təqsirləndirilən şəxs;
3. Cinayət prosesində öz maraqlarını qoruyan şəxslər. Onlar da 2 qrupa bölünür: a) maraqlarını şəxsən qoruyan şəxslər –zərərcəkən şəxs, mülki iddiaçı və cavabdeh. Onlar cinayət işi üzrə nəyi isə sübut edə bilər, lakin buna məcbur deyillər. b) təqsirləndirilən şəxsi qorumaq və ya prosesin digər iştirakçılarının (zərərcəkən, mülki iddiaçı və cavabdehin nümayəndəsi) qanuni maraqlarını təmsil etmək vəzifəsini həyata keçirən şəxslər. Bu şəxslər təqsirləndirilən şəxsin təqsirliliyini və ya məsuliyyətini yüngülləşdirən halları sübut edir və ya təmsil etdikləri şəxslərin maraqlarına uyğun olan vəzifələri həyata keçirir.

Göründüyü kimi, yuxarıda qeyd edilən şəxslərdən, orqanlardan yalnız cinayət prosesini həyata keçirən orqan sübut etmə vəzifəsini həyata keçirir. Onlar heç bir halda sübut etmə vəzifəsini təqsirləndirilən şəxsin üzərinə qoya bilməz. Məhz cinayət prosesində sübut etmə vəzifəsinin mahiyyəti budur. Cinayətin törədilməsi, kim tərəfindən törədilməsini aşkara çıxarmaq cinayət işi üzrə məsuliyyət daşıyan orqanların vəzifəsini təşkil edir. Bu fəaliyyət: a) toplanmış sübutların məcmusu üzrə təqsirləndirilən şəxsin təqsirliliyinin əsaslandırılması deyil, həmçinin ibtidai istintaq və məhkəmədə sübutların toplanması, yoxlanması və qiymətləndirilməsidir; b) tək cə təqsirlilik və ya təqsirsizlik məsələsi deyil, həm də sübut etmə predmetinin digər elementlərinin müəyyən edilməsinə yönəlir; c) təqsirləndirilən şəxsin və prosesin digər iştirakçılarının qanuni mənafələrinin qorunmasına yönəlir. Beləliklə, cinayət prosesini həyata keçirən orqanın üzərinə qoyulan sübut etmə vəzifəsi mahiyyətcə bu orqanların iş üzrə halların tam, hərtərəfli və obyektiv araşdırılması vəzifəsi ilə üst-üstə düşür.

Dövlət ittihamçısı-prokuror təqsirləndirilən şəxsin təqsirliliyini sübuta yetirmək vəzifəsi daşısa da bu bütün hallarda baş vermir. Əgər o, qanunla ona verilən imkanlardan istifadə etmirsə, sübut etmə vəzifəsini pozur. Məhkəmədə ittiham təsdiq edilmirsə və prokuror ondan imtina edirsə, onda prokuror tərəfindən yerinə yetirilən sübut etmə vəzifəsinin xarakteri dəyişir: bu halda o, ittihamdan imtinanı əsaslandırmalıdır. Əgər o, bunu etmirsə, yenə də sübut etmə vəzifəsini pozmuş olur.

Sübut etmə vəzifəsi prokurora həvalə edildiyindən təqsirləndirilən şəxs ifadə verməkdən imtina etmək hüququna malikdir. Buna görə də onun ifadə verməkdən imtina etməsi onun təqsirliliyini göstərən sübut kimi istifadə olunma bilməz. Eyni zamanda təqsirləndirilən şəxsi fadə verməyə məcbur etmək olmaz. Onun ifadə verməkdən imtina etməsinə görə hər hansı cinayət və ya

inzibati hüquq məsuliyyəti nəzərdə tutulmayıb. Cinayət prosesinin başqa iştirakçılarından fərqli olaraq, ifadə vermək təqsirləndirilən şəxsin vəzifəsi deyil, hüququdur. O, bu hüquqdan istədiyi kimi istifadə edə bilər. Əgər zorakılıq, hədə-qorxu, aldatma yolu ilə təqsirləndirilən şəxsdən ifadə alındıqda, belə qaydada əldə olunmuş materiallardan sübut kimi istifadə oluna bilməz. Təqsirləndirilən şəxs sübutların əldə edilməsinə yönələn müstəntiq və məhkəmənin qanuni tələblərini yerinə yetirməyə borcludur. (axtarış, götürmə, ekspertiza zamanı) Lakin bu halda da təqsirləndirilən şəxs sübut etmə vəzifəsi daşımır, bu vəzifəni müstəntiq və məhkəmə həyata keçirir, təqsirləndirilən şəxs isə bu vəzifələrin həyata keçirilməsində onlara mane olmamalıdır.

Müdafiə tərəfinin sübut etmədə yeri

CPM-də çəkişmə prinsipinin əks olunması cinayət prosesində iştirak edən ittiham və müdafiə tərəfinin məhkəmə qarşısında bərabər olmasına gətirib çıxarır. Bu da onların fəaliyyətində aktivliyin artmasını tələb edir.

Sübut etmədə təqsirləndirilən şəxsin və onun müdafiəçisinin iştirak etməsi onun qanuni maraqlarının müdafiəsini təmin edir və eyni zamanda iş üzrə halların tam və hərtərəfli araşdırılmasını, həqiqətin müəyyən edilməsini tələb edir. Cinayət törətməyən təqsirləndirilən şəxs öz təqsirsizliyini sübut etmək üçün müstəntiq və məhkəməyə sübut etmədə aktiv iştirakı ilə kömək edir. Cinayət törədən təqsirləndirilən şəxs sübut etmədə öz aktiv fəaliyyəti ilə məsuliyyəti yüngülləşdirən halların müəyyən edilməsi üçün işin hallarının hərtərəfli və obyektiv araşdırılmasında yaxından iştirak edir. Sübut etmədə təqsirləndirilən şəxsin iştirakı onun qanuni hüquqlarının izah olunması ilə həyata keçirilir. (CPM-nin 91-ci maddəsi.)

Təqsirləndirilən şəxs qanunla müəyyən edilmiş qaydada prosesual hərəkətlərin həyata keçirilməsində iştirak etmək hüququna malikdir. Bəzi prosesual hərəkətlər təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan həyata keçirilə bilməz. (dindirmə, üzvləşdirmə, tanınma və s.) Digər hallarda təqsirləndirilən şəxsin istintaq hərəkətində iştirakı müstəntiq və prokurordan asılıdır. Məhkəmə baxışında isə təqsirləndirilən şəxs bütün icaslarda iştirak edir. Bu halda CPM-nin 311.2-ci maddəsində göstərilmiş əsaslar istisna təşkil edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının hüddudlarından kənar olan təqsirləndirilən şəxs məhkəməyə gəlməkdən qəsdən boyun qaçırırdıqda, cinayət təqibi ilə bağlı bütün halların hərtərəfli, tam və obyektiv təsdiq edilməsinə mane olmamaq şərti ilə böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətdə təqsirləndirilən şəxs ona qarşı irəli sürülən ittihama məhkəmədə onun iştirakı olmadan baxılması barədə vəsatət qaldırırdıqda məhkəmə baxışı təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan aparıla bilər. Məhkəmə baxışında təqsirləndirilən şəxs əldə etdiyi məlumatları bildirmək, vəsatət vermək və digər hüquqlara malikdir.

Sübut etmədə müdafiəçinin iştirakı təqsirləndirilən şəxsin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və onun hüquqlarının tam həyata keçirilməsinə şərait yaratmaq məqsədilə nəzərdə tutulub. Müdafiəçi təqsirləndirilən şəxsin hüquqları pozulduğu halda pozuntunun qarşısının alınmasını müstəntiq və hakimdən tələb edə bilər. O, irəli sürülən ittihamı rədd edərək və ya məsuliyyəti yüngülləşdirən halları aşkar edərək sübut etmənin qanunla müəyyən edilmiş üsullarından istifadə edir. Müdafiəçi müstəntiq və hakim kimi öz daxili inamına əsasən iş üzrə toplanmış sübutları qiymətləndirir. Belə qiymətləndirmə zamanı müdafiəçi məhz daxili inamına əsasən müdafiə nöqtəyi-nəzərindən sübutları qiymətləndirir. Əgər bu daxili inam təqsirləndirilən şəxsin təqsirsiz olmasını sübuta yetirmədikdə, bu üstünlük yaratmır: müdafiəçi öz mövqeyini müəyyənləşdirir və məhkəmədə onu müdafiə edir. Bəzən elə olur ki, təqsirləndirilən şəxs öz təqsirini etiraf edir, lakin onun müdafiəçisi əmindir ki, təqsirləndirilən şəxs təqsirsizdir. Təbii ki, müdafiəçinin məhkəmədə təqsirləndirilən şəxslə eyni fikir və mövqedə dayanması onların sübut etmədə daha aktiv iştirak etməsinə səbəb olur. Digər tərəfdən, təqsirləndirilən şəxs öz təqsirini inkar edirsə, müdafiəçi onun təqsirli olması mövqeyində durmalı deyil. Bu halda, müdafiə hüququ pozulmuş olur və müdafiəçinin mövqeyi ittihamedicini mövqeyə çevrilmiş olur. Müdafiəçinin belə fəaliyyəti müdafiədən faktiki olaraq imtina etməsi deməkdir ki, bu da qanunla qadağan edilir. Bu qadağalar CPM-nin 92.10-cu maddəsində öz

əksini tapıb: Müdafiəçinin müdafiə etdiyi şəxsin qanuni mənafeyinə zidd olaraq hər hansı hərəkəti etmək, o cümlədən onun törədilmiş cinayətlə əlaqəsini təsdiq etmək, ona qarşı qaldırılmış mülki iddianı qəbul etmək, onun iştirakı ilə aparılan prosessual hərəkətlərdə iştirakdan imtina etmək və onun hüquqlarının həyata keçirilməsinə mane olması qadağan olunur. Əgər təqsirləndirilən şəxs təqsirini etiraf etmirsə və bəraət hökmünün çıxarılmasını tələb edirsə, müdafiəçi iş yüngülləşdirici halları tətbiq edərək təqsirləndirilən şəxsə yüngül cəzanın təyin edilməsini xahiş edə bilməz.

Qanun təqsirləndirilən şəxsin bəraət alması və ya məsuliyyəti yüngülləşdirən halların aşkar edilməsi üçün müdafiəçidən bütün mümkün vasitələrdən istifadə etməyi tələb edir. Əgər müdafiəçi təqsirləndirilən şəxsin təqsirsizliyini sübut edə bilməyibsə, bu o demək deyil ki, onun təqsiri sübuta yetirilib. İttiham tam sübuta yetirilmədikdə, müdafiəçi 1) ittihamı onun əsasında olan sübutlara istinadən rədd edə bilər; 2) ittihamedicini faktlarla zidd olan faktları sübut edə bilər; 3) ittihamı rədd edən fərziyyənin araşdırılmamasını göstərə bilər; 4) ittihamın əsaslandığı sübutların kifayət olmadığını göstərə bilər (10).

Təqsirsizlik prezumpsiyası

Təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipi ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində əsas prinsiplərdən biridir və bir çox ölkələrin qanunvericiliyində öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 63-cü maddəsinə görə, cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs onun təqsiri qanunla nəzərdə tutulan qaydada sübuta yetirilməyibsə və bu barədə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü yoxdursa, təqsirsiz sayılır. Təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipi roma xüsusi hüququndan bizə gəlib çıxmışdır. (*presumption boni viri*). Onun mənası o idi ki, mülki hüquq münasibətlərin hər bir iştirakçısı düzgün hərəkət etməlidir, əgər kimsə əksini iddia edirsə, onu sübut etməlidir. Kim iddia edirsə, o sübut edir. - *ci insumbit pro patio qui dicit (non quingat)* (11). Təqsirsizlik prezumpsiyası bir sıra beynəlxalq sənədlərdə də öz əksini tapmışdır. Bu prinsip həmçinin Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarlarında da əsas prinsip kimi götürülür: «Təqsirsizlik prezumpsiyası ibtidai istintaqın bütün mərhələlərinə aiddir, o tək-cə ittihamın mahiyyətinin araşdırılması ilə məhdudlaşmır» (12). Müstəntiqin təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etmə qərarı və prokurorun təsdiqi ilə tərtib etdiyi ittiham aktı istintaq orqanının yalnız təqsirləndirilən şəxsin təqsirliliyi barədə fikirlərini əks etdirir və həmin sənədlər sonradan məhkəmə üçün təqsirləndirilən şəxsin təqsirliliyi məsələsinin həlli üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş olsa da, bunlar heç cür təqsirləndirilən şəxs kimi cəlb edilən şəxsin təqsirliliyini təsdiq edən akt kimi qiymətləndirilə bilməz. Təqsirləndirilən şəxsin təqsirliliyi məsələsi qəti şəkildə yalnız məhkəmə iclasında, proses iştirakçılarının fəal iştirakı şəraitində işin bütün hallarının hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırılması, istintaq və prokurorluq orqanlarının iş üzrə gəldiyi nəticələrin mükəmməl yoxlanılması təqdirdə çıxarılan məhkəmə hökmü ilə həll edilir. Təqsirsizlik prezumpsiyasının mahiyyəti məhz bunlarla izah olunur. Təqsirsizlik prezumpsiyası cinayət prosesi üzrə məhkəmə prosesinin sona çatması və hökmün qanuni qüvvəyə minməsinə qədər təqsirləndirilən şəxsin cinayətkar adlandırılmasını qadağan edir. Əgər hər hansı şəxs və ya dövlət orqanı cinayət prosesi üzrə icraatın aparıldığı dövrdə şəxsi cinayətkar adlandırarsa, bu, birbaşa olaraq təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipinin pozuntusudur. Kütləvi İnformasiya Vasitələrində verilən kriminal xəbərlərdə, həmçinin istintaq orqanlarının yaydığı məlumatlarda cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən şəxslərin cinayətkar adlandırılması, iradələri ziddinə onların televiziya kanallarında göstərilməsi, istintaq müddəti bitmədən dövlət orqanlarının bu barədə ətraflı məlumat verməsi adi hala çevrilib. Belə hallarda təqsirsizlik prezumpsiyasının pozulub-pozulmaması və məsuliyyətin kimin üzərinə düşməsi bir sıra suallar yaradır. Çünki Cinayət-Prosessual Məcəlləsində bu barədə konkret norma yoxdur. Şəxsin təqsirsizlik prezumpsiyası pozularsa, bunun hansı yolla aradan qaldırılması, bu barədə hansı orqana şikayət verilməsi, bu prinsipi pozana qarşı hansı cəza tədbirinin tətbiq edilməsi qanunvericilikdə göstərilməyib. Qanunvericilikdə bununla bağlı boşluq olduğuna görə, təqsirləndirilən şəxs kimə, hansı orqana müraciət edəcəyini bilmir. Digər tərəfdən, adi vətəndaşın, xüsusən media işçisinin yaxud dövlət orqanının məsuliyyətə cəlb olunması çətinlik yaradır.

Təbii ki, bu məsələyə münasibət birmənalı deyil. Bəzi müəlliflər ictimaiyyətin məhkəmə prosesinə münasibət bildirməsini söz azadlığı hüququ ilə əlaqələndirir. Belə ki, V. İbayev qeyd edir ki, söhbət hakimiyyət nümayəndələrinin məhkəmədə baxılan işlə bağlı qabaqcadan fikir söyləməsindən gedirsə, bu cür hallar yolverilməz hesab olunmalıdır. İctimaiyyətin məhkəmə prosesinə münasibət bildirməsinə isə bir qədər ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. İctimaiyyət söz və fikir azadlığına malikdir. Söz azadlığı hüququ məhkəmə prosesinə münasibətin bildirilməsinə mane olmur (13).

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin təcrübəsinə nəzər salsaq, görürük ki, Avropa Məhkəməsi yalnız dövlət orqanlarının təqsirsizlik prezumpsiyasının pozulmasına görə məsuliyyət daşması qənaətinə gəlib. Məhkəmə öz qərarlarında dəfələrlə qeyd edib ki, dövlət orqanları şəxsin təqsirsizlik prezumpsiyasını pozursa, bu Konvensiyanın 6.2-ci maddəsinin pozuntusudur. Allene de Ribemont Fransaya qarşı (10.02.1995-ci il tarixli qərar) məhkəmə işində Avropa Məhkəməsi təqsirsizlik prezumpsiyasının davam etməkdə olan cinayət istintaqları barədə digər dövlət məmurları tərəfindən ifadə edilən, ictimaiyyəti şübhəli şəxsin təqsirkar olduğuna inanmağa sövq edən və səlahiyyətli məhkəmə orqanı tərəfindən faktların qiymətləndirilməsindən əvvəl onlara qiymət verən bəyanatlara da şamil olunduğunu vurğulayıb (14). Daha sonra «Fərhad Əliyev Azərbaycana qarşı» işdə (09.11.2010) Avropa Məhkəməsi bildirdi ki, səlahiyyətli məhkəmə orqanları tərəfindən faktların qiymətləndirilməsindən əvvəl dövlət qurumlarının faktlara qiymət verən və şikayətçinin qanuna uyğun olaraq təqsirkar hesab edilməsindən əvvəl ictimaiyyəti onun təqsirkar olduğuna inanmağa sövq edən bəyanatlar yayması təqsirsizlik prezumpsiyasının pozuntusudur. Göründüyü kimi, Avropa Məhkəməsinin yanaşmasında da dövlət orqanlarının təqsirsizlik prezumpsiyası hüququnun pozuntusuna görə məsuliyyət daşıyır. Lakin media orqanları baş vermiş hər hansı cinayət barəsində məlumatlar yaydıqda, buna xüsusi ehtiyatla yanaşmalıdırlar, söz azadlığının olmasına baxmayaraq, cinayət törətməkdə şübhəli bilinən şəxsləri cinayətkar adlandırmaqdan çəkinməlidirlər.

Qanunvericilikdə təqsirsizlik prezumpsiyasının pozuntusuna görə məsuliyyət tədbirlərinin, bu hüququ pozan şəxslərin və ya dövlət orqanlarının məsuliyyətə cəlb olunması məsələlərinin nəzərdə tutulmaması təcrübədə də bu sahədə bəzi çətinliklərə gətirib çıxarır. Əgər yalnız dövlət orqanlarının təqsirsizlik prezumpsiyasının pozuntusunda məsuliyyət daşılmalı olmasını qəbul etsək, bu, media işçilərinin törədilən cinayət barəsində istənilən informasiyanı yaymasına, o cümlədən onun törədilməsində təqsirləndirilən şəxsin cinayətkar adlandırılmasına gətirib çıxara bilər. Bu da ictimaiyyət arasında həmin şəxsə qarşı mənfi münasibətin yaranmasına, onu artıq cinayətkar kimi görməsinə səbəb ola bilər. Buna görə də bu kimi neqativ halların qarşısını almaq üçün təqsirsizlik prezumpsiyasının həm media qurumları, həm dövlətin vəzifəli şəxslərinə yaxud dövlət orqanları tərəfindən pozulmasının qarşısı alınmalıdır.

İstinadlar:

- (1) *Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi: Konvensiyanın 5 və 6-cı maddələri üzrə məhkəmə təcrübəsi. Bakı 2004. səh 197-198;*
- (2) *Yenə orada səh 207;*
- (3) *Калиновский К. Б. Права человека и проблема равноправия сторон обвинения и защиты в уголовном процессе./Всеобщая декларация прав человека и правозащитная функция прокуратуры. СПб 1998. ст. 37-38;*
- (4) *Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin kommentariyası. Cinayət Mühakimə icraatının vəzifələri, əsas prinsipləri və şərtləri. Maddələr 8-36. Bakı, Qanun-2004. səh. 637*
- (5) *Бойков А. Д. Третья власть в России. М, 1997, ст.208. Ржевский В. А., Чепурнова Н. М. Судебная власть в РФ: конституционные основы организации и деятельности. М, 1998. ст. 75;*
- (6) *Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin kommentariyası. Cinayət Mühakimə icraatının vəzifələri, əsas prinsipləri və şərtləri. Maddələr 8-36. Bakı, Qanun-2004. səh. 636;*
- (7) *Каминская В. И. Показания обвиняемого в советском уголовном процессе. М. 1960, ст. 16;*
- (8) *Савичкий В. М. Доказывание обвинения в суде./Советская юстиция. 1970, № 23, ст. 4;*
- (9) *Савичкий В. М. Государственное обвинения в суде. М. 1971, ст. 166;*
- (10) *Теория доказательств в советском уголовном процессе. /Отв. Ред. Н.В. Жогин. М.Юрид.лит. 1973. www.kalinovsky-k.boom.ru/b/td-1973/;*
- (11) *О. Буторова. Реализация конституционного принципа презумпции невиновности в уголовном процессе. Право и жизнь. № 18 1998, ст. 61;*
- (12) *Minelli İsvəçərəyə qarşı qərar 25 mart 1983;*
- (13) *Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin kommentariyası. Cinayət Mühakimə icraatının vəzifələri, əsas prinsipləri və şərtləri. Maddələr 8-36. Bakı, Qanun-2004. səh. 486;*
- (14) *Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi: Konvensiyanın 5 və 6-cı maddələri üzrə məhkəmə təcrübəsi. Bakı 2004.*